

„System brána“

Problematické strategie policejní práce

Text předkládá analýzu sociálního vyloučení v kontextu práce Policie České republiky. *Etnické definování situace*, vědomá i nevědomá *selekce poznatků* o sociálně vyloučených lokalitách ze strany PČR a vliv „*veřejného mínění*“ na práci policie vedou k reprodukci stereotypních představ policistů o těchto lokalitách a jejich obyvatelích a tím i ke konzervování situace v nich. V konečném důsledku se popisované mechanismy podílejí na zvyšování nedůvěry k policii a k institucím vůbec, na udržování pokřiveného právního vědomí a vposled i na prohlubování sociální exkluze (nejen) těch občanů, kteří jsou označeni etiketou „Romové/Cikáni“. V pozadí celého mechanismu nestojí výlučně špatná práce některých jedinců, ale problematický systém hodnocení policejní práce.

Následující text¹ se zaměřuje na specifický vztah obyvatel sociálně vyloučených lokalit a jednoho segmentu institucionální sféry, totiž Policie České republiky. Mým záměrem je popsat a analyzovat mechanismy, které vedou k reprodukci předsudků o sociálně vyloučených aktérech na straně policistů a tím současně k reprodukci vztahu nedůvěry sociálně vyloučených osob k policii (a nepřímo institucím vůbec). Tyto mechanismy posilují již zaběhané stereotypy a ve svém důsledku nejen prohlubují situaci sociálního vyloučení těch našich spoluobčanů, kteří se v ní v důsledku nejrůznějších okolností ocitli, ale také významně komplikují možnost se z této situace vlastními silami vymanit. V tomto smyslu jsou analyzované mechanismy v podstatě diskriminačním jednáním, které některé občany zjevně znevýhodňuje.

Pohled policie na sociálně vyloučené lokality je formován celou řadou vlivů, počínaje osobností policisty a konče například mírou spolupráce s místními neziskovými organizacemi. Obraz lokality, který si policie utváří, však do značné míry závisí na podobě samotného procesu získávání a interpretace informací o dění v lokalitě, v němž hrají roli především dva navzájem provázané aspekty: proces *etnického definování situace* a proces *vědomé i nevědomé selekce poznatků* a znalostí o lokalitě. Aspektem *etnické definice situace* mám na mysli fakt, že policisté vnímají a interpretují dění v lokalitě v kategoriích etnicity. V praxi to například znamená, že když se při realizaci výzkum dotazují na situaci v „sociálně vyloučených lokalitách“, v naprosté většině začnou policisté automaticky hovořit o

¹ Tento text vychází z několika terénních výzkumů, realizovaných pro MV ČR a pro MPSV ČR v různých sociálně vyloučených lokalitách v ČR v letech 2005 a 2006. Zdrojem informací byli nejen samotní obyvatelé sociálně vyloučených lokalit, ale také pracovníci neziskových organizací, úředníci státní správy, úředníci místních samospráv, policisté PČR i městští policisté.

„Romech“², což ukazuje, že řada policistů chápe pojem „sociálně vyloučený“ jako synonymum slova „Rom“³. Jedním z důsledků etnické definice situace je pak skutečnost, že policisté nereflexivně uchopují role pachatelů a obětí v etnických kategoriích: hovoří-li o kriminalitě v sociálně vyloučených lokalitách, přejdou rychle na diskurz etnicity a sdělují, že jsou zde prakticky vždy oběťmi trestné činnosti „ne-Romové“, pachateli naopak většinou „Romové“. Podobně se také můžeme dozvědět, že vůči „gádžům“ mají „Romové“ daleko menší zábrany a že přečiny vůči „gádžům“ vlastně ani neberou jako přečiny. K důsledkům etnického definování situace se dostaneme níže.

Stejně podstatný pro postoje i jednání policie vůči obyvatelům sociálně vyloučených lokalit jsou procesy *selekcce informací* o legálních i nelegálních činnostech v daných lokalitách. Na základě provedených výzkumů lze konstatovat, že znalosti policistů jsou jednoznačně výsledkem zčásti záměrných a zčásti nevědomých procesů „filtrování“ informací, jehož důsledkem je v podstatě zkreslení obrazu dění v lokalitě. Příkladem může být téma obětí trestné činnosti: výzkumy dokládají, že mezi policisty je diskurz obětí v souvislosti se sociálně vyloučenými lokalitami v podstatě nepřítomný. Sociálně vyloučení jsou pro policisty primárně pachateli trestné činnosti, v lepším případě se trestné činnosti nedopouštějí – ale jako oběti jsou vnímáni jen výjimečně.

Nejprve se v tomto textu budeme věnovat právě mechanismu „filtrování“ informací, který jsem, inspirována jedním z komunikačních partnerů mimo řady policie, nazvala „Systém brána“. V další části pak na příkladu domácího násilí ukážu, jak je dopad tohoto mechanismu na obyvatele lokality ještě umocňován etnickou definicí situace. Na závěr se zmíním o tendencích policie hodnotit trestnou činnost v lokalitě v podstatě v souladu s veřejným míněním.

Na tomto místě bych ještě ráda vyjasnila následující: nechci tvrdit, že tento „systém“ je vlastní všem policejním pracovištím bez výjimky. Jistě se najdou jedinci a celá oddělení, kde k podobnému „filtrování“ nedochází. Na druhou stranu se ale následující text opírá a několik realizovaných výzkumů a o analýzy výpovědí řady lidí, takže není zřejmě nadnesené tvrdit, že se lze s podobnými mechanismy u policie setkat opravdu velmi často.

„Systém brána“

² Pěkným příkladem je výňatek z rozhovoru s panem PhDr. Smrkem z Odboru prevence kriminality nejmenovaného města. Napočátku rozhovoru byl dotázán, zda při vytváření koncepcí či strategií prevence kriminality používá jeho odbor koncept „sociálně vyloučených lokalit“. Pan PhDr. Smrk odpověděl: „My to takhle barevně nevidíme“.

³ Významové překrytí slova „Rom“ a „sociálně vyloučený“ můžeme pozorovat nejen u policistů, ale i u úředníků, politiků, novinářů nebo třeba sociálních vědců. Dochází k němu v různých kontextech a z různých důvodů (neznalost / politická korektnost / zjednodušení / vědecká konceptualizace situace...). Mnohdy však vzniká dojem pouhého nahrazení slova „Rom“ jiným slovem (resp. souslovím), jehož význam je však veřejností čten a rozuměn zcela jednoznačně etnicky. Proces překrytí významů těchto dvou slov a jeho dopady by zasloužil samostatnou studii.

„Systém brána“ by mohl staršímu čtenáři připomenout pohádku o slepičce, která shání vodu pro svého dusícího se kohoutka a mladšímu čtenáři počítačovou hru Doom, kde chrabří bojovník prochází dalšími a dalšími levely hry, aby nakonec (bude-li mít štěstí a dožije se toho) zničil nejstrašlivější monstrum. V obou případech se jedná o model, v němž celá řada překážek komplikuje hrdinovi (zde občanovi, a o to více občanovi sociálně vyloučenému, který obvykle postrádá právní vědomí i některé sociální kompetence) dojít kýženého cíle (tj. projít systémem PČR od okamžiku, kdy se stane obětí či svědkem trestného činu nebo přestupku až k okamžiku, kdy se věc skutečně začne vyšetřovat a posléze dojde ke stíhání a soudu/přestupkovému řízení). V naší „pohádce“ se pak ten občan, který si není dokonale jist svými právy, vůči policii má pocity nedůvěry či přímo strachu a často není schopen přesně identifikovat nelegální jednání (a tedy nemá jistotu, zda věc, se kterou se na policii obrací, spadá skutečně do její kompetence), nechá snadno odradit i malou komplikací nebo překážkou.

Symbolem a zároveň ztělesněním tohoto systému je objekt, v němž sídlí policejní služebna jednoho nejmenovaného města. Chceme-li navštívit obvodní oddělení tamní policie, přijdeme z ulice nejprve k vrátnici se závorou a turniketem. Recepční na vrátnici ohlásí telefonicky naši návštěvu, propustí nás turniketem a pošle nás čekat na příslušného policistu do čekárny vedle vrátnice. Recepční je civilní zaměstnanec a jeho úkolem je pouze ohlašovat návštěvy; někdy je ale na vrátnici přítomen i policista. S policistou, který si nás přijde vyzvednout, je pak třeba přejít rozlehlý dvůr se zaparkovanými služebními vozy a projít mříží při vchodu do konkrétní budovy, kde již jsou kanceláře. Pokud jste očekáváni, trvá proces odhadem deset minut.

Obecně má „systém brána“ největší efektivitu právě v okamžiku prvního kontaktu s policií, který se odehrává na bráně do areálu policejního oddělení. Občan, který přijde nahlásit určitý problém, nejprve musí „překonat“ osobu na vrátnici, které je třeba vysvětlit, proč člověk na oddělení přišel (rodinná hádka, útěk nezletilého z domova, krádež...) a ona pak zatelefonuje na příslušné oddělení. Pokud je touto osobou pouze recepční, postupuje obvykle občan „do dalšího levelu“; pokud je to ale policista (nebo agilní vrátný), stává se, že již on se pokusí příchozímu rozmluvit ohlášené věci (jeden komunikační partner hovořil velmi trefně o osobě na vrátnici jako o „odražeči“), přičemž lze v terénu posbírat vyprávění o celé řadě odrážejících strategií. (Všechny níže uvedené byly popsány komunikačními partnery, některé z jejich osobní zkušenosti, některé ovšem zprostředkovaně. Není jisté bez zajímavosti, že existenci těchto strategií nezáměrně potvrdili svým vyprávěním i někteří policisté, z čehož můžeme soudit, že se jedná o jednání vědomé.):

- osoba na vrátnici občanovi řekne, že hlášená událost není trestný čin, ale interní rodinná záležitost (je to „pouze“ hádka s manželem / „pár facek“ / běžný útěk nezletilce...) a tedy s tím policie stejně nemůže nic dělat, ani věc vyšetřovat⁴ (!?)
- v případě krádeže: osoba na vrátnici zcela obecně tvrdí, že ukradená věc neměla hodnotu přes 5.000 Kč a tedy se nejedná o trestný čin⁵ = policie to nemusí vyšetřovat (!?)
- přijde-li osoba hlásit trestný čin nebo přestupek na oddělení, kde nemá trvalé bydliště (ale na jehož území se věc stala), osoba na vrátnici tvrdí, že věc musí být ohlášena v místě trvalého bydliště (!?)
- osoba na vrátnici tvrdí, že je nutné označit konkrétního pachatele a bez toho že nelze zahájit vyšetřování (!?!)

Pokud tyto strategie neuspějí (což je v případě sociálně vyloučených lidí s minimálním právním vědomím značně nepravděpodobné), člověk se nedá odradit a trvá na tom, že chce věc ohlásit, osoba na bráně jej nechá posadit v čekárně s tím, že tedy zavolá kompetentního policistu. Ti, kdo narazili na vrátnici na recepční, postupují do čekárny rovnou. V této fázi se může stát, že

- osoba čeká bez jakýchkoli informací na bráně deset, dvacet, třicet minut, hodinu – a pak třeba odejde
- policista na bráně řekne, že kompetentní osoba není na služebně přítomna a je potřeba přijít jindy (to se může stát např. v případě, kdy někdo přichází na policii opakovaně a danou kauzu již rozpracoval konkrétní policista)

Jestliže člověk neztroskotá na této překážce, dostane se dál = dovnitř na policejní služebnu, kde se mu ovšem může stát, že na něj bude (znovu nebo poprvé teprve uvnitř) použita některá z předchozích strategií, případně se setká s jinými odrazujícími komplikacemi.

Samozřejmě výše uvedeným nemá být řečeno, že toto je standardní postup policie; je ale nepochybné, že „systém brána“ bývá některými policisty vědomě uplatňován (zneužíván), obzvláště vůči osobám zjevně sociálně/právně málo kompetentním, u nichž lze předpokládat odrazující efekt těchto postupů. Autorka textu vcelku nepochybuje o tom, že

⁴ Všechna níže uvedená tvrzení policistů, které mají občana odradit od nahlášení věci, jsou nepravdou nebo polopravdou – ve všech případech by se měla policie věcí zabývat.

⁵ Krádež na osobě je trestným činem vždy, bez ohledu na výši škody; naopak prostá krádež je skutečně až do 5.000 Kč přestupkem. Krádeže z tašek, kapes apod. jsou ale vždy krádežní na osobě – což běžný občan samozřejmě neví.

policisté mají dost důležité práce a že oproti závažným trestným činům, které řeší, jim oznámení hádky v rodině nebo vyhrožování ublížením na zdraví (navíc oznámení, která pocházejí ze sociálně problematického prostředí a která se podle všeho skutečně obtížně vyšetřují a dokazují) mohou připadat jako malichernosti, jejichž prověřováním se pouze ztrácí drahocenný čas. Podobně chápe, že někteří policisté jsou po letech služby „vyhořelí“ a rezignovaní. Lidsky chápat ale neznamená akceptovat - ačkoli se totiž tento problém může zdát na první pohled nepatrný, má bohužel aplikace naznačených „odrážecích mechanismů“ dalekosáhlé negativní důsledky:

- řada trestných činů a přestupků, především těch relativně méně závažných či spíše obtížně prokazovatelných (násilí v rodině, rvačky, vyhrožování...) není v důsledku uplatnění těchto odrážecích strategií vůbec oznámena,
- tedy se nedostane do statistik PČR,
- což znamená, že tyto činy nejsou nikde vykazovány a tedy se o nich vlastně „oficiálně“ neví.

Celkovým efektem je pak to, že značná část nelegálního jednání, jehož jsou obyvatelé sociálně vyloučených lokalit obětmi (ovšem i pachateli), zůstává co do rozsahu i co do závažnosti policii skryta.

Etnická definice situace

Jediné, co pak policistům zbývá, jsou dohady, které obvykle reprodukuje a tedy *i produkuje* zaběhané stereotypy, vycházející ze ztotožnění Romů a sociálně vyloučených. Tyto stereotypy vysvětlují dění v sociálně vyloučených lokalitách tím, že přisuzují „Romům“ (jako etnické skupině!) velkou toleranci vůči násilí a trestné činnosti uvnitř rodiny, která údajně vysvětluje zřídka oznamování násilného jednání. Nejde zde primárně o to, tuto úvahu vyvrátit – ale o to upozornit na daleko méně spekulativní vysvětlení: pokud jsem jakožto „romská žena“ (a lze předpokládat, že tuto kategorii jsem nejspíše nedeklarovala, ale přisoudil mi ji policista na vrátnici policejní stanice) již opakovaně odcházela z policejní stanice „s nepořízenou“, s největší pravděpodobností již „příště“ na policii nic hlásit nepříjdu, a to nejspíše ani tehdy, když se stanu obětí závažné trestné činnosti (a podělím se nádvakem o tuto zkušenost s celou velmi širokou rodinou!).

„Systém brána“ tedy odrazuje oběti od toho, vejít ve styk s policií; zároveň v konečném důsledku posiluje stereotypy a předsudky policistů o sociálně vyloučených. Třetí efekt se co do závažnosti předchozím přinejmenším vyrovná, neboť se dotýká samotné podstaty ideje policejní práce a občanské společnosti: výše popsané mechanismy a postupy marní každou

snahu zvýšit důvěru v policii a napomoci etablování alespoň náznaků právního vědomí sociálně vyloučených.⁶

Identifikovat příčiny těchto postupů je sice do jisté míry spekulativní, nicméně zdá se, že je možné naznačit alespoň tři z nich: první, banální příčina je psychologického charakteru: spočívá v nechuti některých policistů „přidělat si práci“ (silnějšími slovy – v lenosti) a v určité rezignovanosti, vyhořelosti, nedostatku motivovanosti. Druhá spočívá v samotném systému – policie je hodnocena především podle objasňenosti a trestné činy či přestupky, které se málokdy podaří vyšetřit, statistiku vlastně „kazí“. Policisté se tedy vcelku pochopitelně snaží „preventivně“ minimalizovat množství hlášených trestných činů, které jsou nejednoznačné, problematické, jejichž vyšetřování vyžaduje spoustu práce a často nepřinese ovoce. Třetí příčina již byla naznačena výše - je jí policisty nereflektovaná *etnická definice situace*. Ideálním příkladem je pro nás domácí násilí, proto je rozebereme poněkud podrobněji.

V případech podezření na domácí násilí je třeba nejprve oznámený čin klasifikovat: v praxi to znamená, že policista obvodního oddělení přijme oznámení a posoudí na základě znaků daného činu, zda se jedná o domácí násilí (právně vymezené) nebo nikoli. Protože se domácí násilí obecně velmi špatně prokazuje, je v důsledku systému hodnocení policistů dle objasňenosti v zájmu policisty se takového případu „zbavit“. V tomto směru má dvě cesty. Buď označí oznámený čin za domácí násilí a pokusí se jej předat specializované skupině (pokud taková existuje), nebo usoudí, že se o domácí násilí nejedná (např. v případě prvního oznámení bývá domácí rvačka či agrese jednoho člena domácnosti vůči jinému členu kvalifikována jinak, např. jako „Násilí proti skupině obyvatelů a proti jednotlivci“, § 196) – a v tom případě se policista může pokusit oznamující osobě věc rozmluvit. V pozadí často nacházíme *policistův názor*, že součástí „romské“ kultury, či projevem „romské etnicity“/ „romské mentality“ je tolerance k určité míře násilí a agrese uvnitř rodiny; že to, co je „majoritou“ považováno za nepřijatelné násilí v rodině, může být mezi „Romy“ chápáno dokonce jako projev lásky.

Rezultátem této „teorie“ je *přesvědčení* některých policistů, že je třeba *přizpůsobit policejní měřítko posuzování oznámených činů „standardům“ té skupiny, z níž pachatel a oběť pocházejí, a že hodnoty a měřítko „majority“ nejsou s vnitřními hodnotami a měřítky „Romů“ totožná*. Neboli – policisté předpokládají, že uvedené jednání (např. násilí v rodině) je pro danou skupinu / vrstvu / kulturu / etnikum normální a proto obvykle toto jednání nehlásí. Pokud již k ohlášení dojde, policista posouzení daného jednání přizpůsobí své

⁶ Terénní sociální pracovník popisuje postoj svých klientů k nahlašování trestných činů nebo přestupků: „Romy by to ani nenapadlo, že by si mohli jít stěžovat, policie, to je strašný, je to ponižující, uvidí cigána a hned ho legitimuje, hned mu tykají, děti mají z policie strach, nešli by si nikdy stěžovat na policii. Vždycky se to řeší přes rodinu – domácí násilí a všechno. Jedině vraždu by nahlásili, báli by se, že je někdo udá.“

vlastní představě o tom, jaké standardy chování jsou pro prostředí oběti „normální“ a na základě této své představy usoudí, že věc je součástí „romské kultury“ nebo „romské mentality“, že ji proto není třeba klasifikovat jako trestný čin nebo přestupek a že její ohlášení na policii je spíše projevem bezprostředně vzbouřených emocí a okamžitého rozčilení než důsledkem kriminálního jednání. Podle toho pak také s věcí dále nakládá. Problém ale spočívá v tom, že názor policisty je v tomto ohledu *dokonalé irelevantní* – jestliže daná osoba přišla na policii něco oznámit, lze předpokládat, že se jí to přinejmenším v daný okamžik nezamlouvá a tedy věc nepovažuje za „normální součást své kultury“. Není na policistech, aby toto posuzovali a případě se snažili občany odradit od oznámení věci – a to i přes to, že jim zkušenost říká, že s největší pravděpodobností nepůjde případ vyřešit, neboť nikdo nebude ochoten svědčit a oznamovatel se pokusí oznámení stáhnout⁷.

„Co oči nevidí“

Z konfrontace vyprávění policistů a ostatních osob institucionální sféry znalých situace rovněž vyplývá, že obecně je pozorovatelná tendence policie hodnotit závažnost trestné činnosti a přestupků v lokalitě podle toho, nakolik je tato viditelná „na ulicích“ a zároveň s ohledem na to, co je nejčastěji hlášeno na policejních stanicích. V případě městské policie má často dokonce výslovně prioritu zajistit „obyvatelům města pocit bezpečí“. V podstatě lze říci, že za nejpálčivější problémy lokality bývá místními policisty považováno to, co nejvíce „poškozuje“ / „rozčiluje“ tzv. „slušného občana“ (který je právě tím, kdo chodí na policii, kdo si stěžuje u zastupitelů...).

Uvedme příklad: při rozhovorech s policisty v jednom větším českém městě jsem se setkala s tím, že jako hlavní problém zkoumané sociálně vyloučené lokality označovali kapesní krádeže a krádeže na osobách, konkrétně především „strhávání řetízků“ na ulicích a v prostředích hromadné dopravy. Naopak užívání drog, jejich výroba a distribuce (což jsou aktivity v daném místě jednoznačně přítomné) byly v rozhovorech zmiňovány jako záležitost nepříjemná, o které ale řadoví policisté v lokalitě leckdy nemají mnoho poznatků a ani se je zřejmě nesnaží cíleně získávat⁸ – což sami interpretují tak, že se z hlediska místní kriminální činnosti jistě jedná o problém, nikoli ovšem centrální. Výjimku představovalo zneužívání těkavých látek nezletilci, výslovně označované jako kritický moment lokality. Zdůraznění *právě tohoto* problému je dle mého názoru příkladem toho, že co je „vidět na ulicích“ a ve školách, s čím se setkává veřejnost a potýkají učitelé a kurátoři, je policií v důsledku tlaku

⁷ Setkáváme se ostatně i s jinými „filtračními“ praktikami, jejichž vysvětlení spočívá zřejmě v podobných příčinách. Příkladem může být způsob, jak bývají někdy vyšetřovány trestné činy a přestupky, spáchané skupinou osob, např. takzvanými „dětskými gangy“: policie se dle některých komunikačních partnerů zaměřuje pouze na ty osoby, které již zná v souvislosti s jinými případy a ostatní členy skupiny se již dohledat příliš nesnaží. Případ se tak „vyřeší“, najde se „viník“, věc je možné odložit – a přitom v potrestaném zůstává pocit nespravedlnosti a nepotrestání si z celého případu odnášejí poznatek o tom, jak snadno lze přechytračit policii.

⁸ S odůvodněním, že na to je určeno specializované oddělení SKPV

veřejnosti a úředníků sociálních odborů do jisté míry pronásledováno a vnímáno jako zásadní problém.

Krádeže na osobách jsou relativně časté (asi každý známe někoho, kdo byl okraden ve veřejných prostorech), dobře viditelné a jestliže jsou na policii hlášeny, pak ve většině případů tehdy, jsou-li jejich obětí občané, kteří netrpí sociálním vyloučením (ve slovníku některých policistů „slušný lidi“). Užívání drog a jejich výroba v malém na druhou stranu neohrožují v prvním plánu nikoho jiného než samotné uživatele a tedy na policii nechodí jejich oznámení a z hlediska policie má opět větší důležitost až navazující trestná činnost. Ačkoli krádeže na osobách zjevně nejsou příčinou sociálně neutěšených podmínek v lokalitě, je jim ze strany policie věnována zásadní pozornost – a naopak zneužívání návykových látek „v malém“, které nesporně vytváří a reprodukuje kriminogenní prostředí (ovšem je i jeho průvodním jevem), představuje pro policisty a strážníky jakousi neznámou, nicméně spíše okrajovou oblast zájmu.

Závěrem

Výše analyzované mechanismy, vedoucí k reprodukci stereotypních představ policistů o sociálně vyloučených lokalitách a jejich obyvatelích a tím i ke konzervování situace v těchto lokalitách, jsou zčásti důsledkem vlivu osobních rysů jednotlivých policistů, zčásti jsou ale dány systémově. Dokud bude pro policisty nevýhodné nebo dokonce kontraproduktivní věnovat pozornost některým typům nelegálního jednání, získávat přehled o celkovém kontextu života sociálně vyloučených nebo si aktivně utvářet představu o dopadech různých policejních postupů, reakcí či naopak absence reakcí, můžeme hovořit o institucionálním znevýhodňování sociálně znevýhodněných osob. Tento status quo je ještě posilován a zároveň umožňován nedostatečným či zcela chybějícím právním vědomím sociálně exkludovaných osob.

Důsledky popsaného stavu jsou zjevné a navzájem propojené: selekce informací a etnizace problému vedou vposled k posílení nedůvěry sociálně vyloučených v policii a potažmo další státní i nestátní instituce. Důsledkem je to, že tyto instituce nemají dostatečnou znalost o stavu lokality ani o vnitřních mechanismech, které v ní fungují – takže jen obtížně posuzují závažnost různých typů nelegálních či pololegálních aktivit v lokalitě. Znalost lokality tak nahrazují stereotypy a předsudky, které opět vedou k etnizaci celého problému.....

Zdá se, že alespoň částečné řešení by mohlo být v nastavení takového způsobu hodnocení práce policistů, který by motivoval k práci jiným způsobem než oceňováním prosté objasňovací. Zároveň se ukazuje krajně znevýhodňující efekt nedostatečného právního vědomí občanů, obzvláště sociálně exkludovaných, takže by zlepšení situace

mohlo napomoci i systematické zvyšování této kompetence. V každém případě by ale byla žádoucí hlubší diskuse tohoto tématu.